

KAPUS ERIKA

„Pillangó-nagyasszony borostyánba zárva”¹Árva Bethlen Kata teremtett
alakja a dzsenderkritika tükrében*Irodalomtudományi Doktori Iskola*

„Oh régi időknek rut balgatagsága!
 Oh tudatlanságnak sűrű vastagsága
 Melyben az Emberi Nemnek egyik ága
 Rutul vakoskodék ékes társasága.
 De ezen időknek setétes fellege
 Oszlik; virradni kezd a' Tudomány Ege
 Szépen- is terjed már erjesztő melege
 Gyül oda az Aszszony-Rendnek is serege.”²

Bevezető

A magyarországi dzsenderkutatás – a nyugati irodalomtudományban már a 70-80-as években elterjedő gúnikritika jegyében – ma is előszeretettel választ nők által írott szövegeket elemzése tárgyául, ám a kritikusok többnyire kortárs, illetve 19-20. századi szerzők írásaira fókuszálnak. A 19. század végén és a 20. század elején valóban olyan társadalmi változások zajlottak, melyek erős hatást gyakoroltak a női írás professzionalizálódására, melyekben a nő mint a közösségi életben teret követelő, a hagyományosan neki tulajdonított szerepekből, a számára biztonságosnak jelölt sémából kitorolni próbáló lény kapott szerepet. Mindez azonban nem indulhatott volna el a 18. század – elsősorban arisztokrata – nőalakjai nélkül, akik, bár vélhetően még fel sem merült bennük a hagyományos nőszerepek evidenciájának radikális megkérdőjelezése, kezdték már kibővíteni és átstrukturálni a korábban kialakult nőképet. Az a folyamat, melynek során a nőnevelés az egyszerű anya-lány hagyományozódáson túl egyre tudatosabbá, egyre szervezettebbé s lassanként intézményessé válik, nagyban hozzájárult ehhez az átalakuláshoz.

Az erdélyi özvegy, Bethlen Kata alakja mára többféle narratívába helyezve létezik irodalmunkban: olvassuk (olvashatjuk) önéletírását, imádságos könyvét, leveleit, s ezek alapján megteremtjük a fanatikus özvegyet, aki ír, de ismerjük Bod Péter halotti beszédét,³ Németh László esszéjét és drámáját, sőt Kocsis István monodramáját is, melyek közösen hozzák létre azt a nőalakot, aki valójában sosem létezett, e dolgozatban mégis ez a mű- és dokumentumolvasások, interpretációk során teremtett alak képezi az elemzés tárgyát. Ez a költött figura az, amelynek segítségével a magyar

¹ PETRŐCZI Éva Árva Bethlen Kata c. versének kezdősora.

² *Keresztyéni gázdálkodásának...* 1775, 17–18.

³ Bod 1922, 535–552.

női írás hagyományát, annak korai szárnypróbálgatásait megfigyelhetjük, a ma hagyományosnak tekintett nőkép alakulását tetten érhetjük. Németh László úgy fogalmaz, „[a]ki a 18. századi Erdélybe belé akar látni, legjobb, ha az ő hévízi ablakán pillant ki rája”⁴, s ez a tanács megszívlelendő akkor is, ha a magyarországi női írás hagyományvilágába kívánunk belé látni, s annak korai szakaszát megismerni.

Tanulmányom célja, hogy az Árva Bethlen Kata saját írásaiból és a későbbiekben köré szövődő szövegekből konstruált nőalakot s a hozzá fűződő kérdésköröket elsősorban a dzsenderkritika szempontrendszerével vizsgáljam meg. Mivel a keretek szűkössége nem ad teret arra, hogy egy-egy problémát részletesebben is kifejtsek, írásomban csupán szempontok felvázolására törekszem, bízva abban, hogy némelyiket mások is érdemesnek találják majd komolyabb elemzés alá vetni. Elsőként röviden felvázolom a 18. század átalakulóban lévő nőképét, nőideálját, amit a korszakkal foglalkozó kutatók már meglehetősen részletességgel tanulmányoztak.⁵ Bethlen Kata korának két fontos szerepében: anyaként és feleségként komoly kihívásokkal volt kénytelen szembenézni, a dolgozat második részében ezeket a szerepeket vizsgálom. Ezután a női írás, a női szövegalkotás és szövegmunkák összefüggéseire hívom fel a figyelmet, ami Bethlen Kata életművében egymásba fonódó szövedéket alkot. Végül kívánatos lenne Bethlen alakját az irodalomtudományban a ,90-es évek óta körvonalazódó s mára komoly módszertant és terminológiát kidolgozó traumaelméletek mentén mélyebben is megvizsgálni, ehhez kíván a harmadik rész támpontokat adni.

Tiszta, fényes drága bíbor – női erények a 18. századból

Németh László drámájában a régi világ őrzőjének, egy asszonyi Don Quijoténak, még inkább Antigonénak tekinti Bethlen Katát: „... azok a régi goromba prédikátorok meg a Bethlen őseim béreltek én bennem szállást”, „ha kövenként szedik szét a régi Erdélyt, én az utolsó szegletkövön akarok gubbasztani és fohászzkodni”. Az *Önéletírás* szerint a grófnő valóban következetesen ragaszkodik a múlt tradicionális értékeihez, őseinek szellemi és erkölcsi hagyatékához, Nádudvari Péter nyers és tiszta intelmeihez, s magát nem kívánja a „magukat kedveltető”, könnyed társasági lények közé idomítani – kézimunkáiban mégis egy a modern nyugati formákra ügyelő, leveleiben egy etikettet kiválóan ismerő és alkalmazó, kellemes, *udvarias* (!) arisztokrata asszony szólal meg. Egész életműve, noha kétségtelenül pietista szigorral, fegyelemmel és a mai szemlélőnek talán fanatizmusnak tűnő küldetéstudattal párosul, nem csupán a szűk közösséget szolgálja, de időben és térben szélesebb kulturális hatást gyakorol, előre mutat, s ezzel akarva-akaratlanul utat tör a később jelentkező női alkotók számára. S. Sárdi Margit fogalmazza meg tanulmányában Bethlennel és kortársnőivel kapcsolatban:

„Nem a tevékenység új köreit hódították tehát meg, hanem a meglévő tevékenység kapott magasabb, pozitív értékelést fontosságának fölismerése miatt – ami a nő felszabadulásának a korban le-

⁴ NÉMETH 1981, 964.

⁵ Ld. pl. LÁSZLÓ 2007.; V. LÁSZLÓ 2008.; NAGY Zs. 2001.; BELLÁGH 2007, 211–226.

hetséges legmagasabb lépcsőfoka volt, a női öntudat, önértékelés bázisa, s ezt csak erősítette a pietisták által mindegyre hangoztatott hitbéli biztonság, közösségi felelősség és aktivitás szükségessége.”⁶

Bod Péter *Magyar Athenasának* több száz bemutatott szerzője között négy nőt talál a figyelmes olvasó. Természetesnek tartjuk ezt az arányt, hiszen jól tudjuk, a nőt hagyományos szerepe a személyes szférához, a házhoz, a gazdasághoz, a családhoz kötötte. Ahogyan a korszakról szóló tanulmányok⁷ is többnyire kitérnek erre: a nők eleddig főként a *vita privata* és a *vita religiosa* terén tudtak fellépni, a nyilvános jelenlét, a *vita publica* színtere, kevés kivételtől eltekintve, nem állt nyitva az asszonyok előtt. Éppen a 18. század azonban az az időszak, mikor a nő előlép a főúri háztartások hátsó szobáiból, s láthatóvá kezd válni. A korábban megszokott feleség, anya, gazdasszony és szorgalmas hívő lélek mellett egyre fontosabb szerepet kap a társasági hölgy is, akinek neveltetése divatos kérdéssé válik. A „hazája felfordult állapotján szánakozó” Apor Péter nem véletlenül éppen a női viselet akár jelképesnek is tekinthető változását választja a „nájpmódi” elleni zsörtölődése egyik tárgyául 1736-ban:

„Nem volt akkor ráncban szedett, egész mellyű ingek az asszonyoknak, hanem az ingek elől meg volt hasítva, annak kötője volt, s úgy kötötték meg az nyakoknál, mert akkor éppen az nyakokig volt fel az ingek, nem bocsátották úgy zsisbásárra az csecseket szemtelenül, mint az mostani asszonyok és leányok...”⁸

A ruhából kidomborodó női mell meglehetősen plasztikus szimbóluma lehet a 18. századi kifelé fordulásnak, s különösen a nők (vele a női test!) lassú nyilvános térnyerésének.

Nyugat-Európában ekkor már évtizedek óta jelennek meg olyan életvezetési tanácsadó könyvek, melyek speciálisan nőknek íródnak, s melyeket a 18. század második felében hazánkban is elkezdenek lefordítani és terjeszteni. Noha a fordítások többnyire szabadon szövegeződnek, néhol teljesen átalakítva az eredeti mondanivalót, a tendencia, hogy a generációk óta családon belül, anyáról lányra hagyományozódó női tudásnak ismert férfi szerzők⁹ köteteket szentelnek, jelzi, hogy a nő szerepe kezd át/felértékelődni. A század gondolkodói felismerik azt, hogy a nők körültekintő nevelése alapvető, hiszen ők azok, akik a gyermekeket (a fiúkat is!) a személyiségfejlődésük leginkább meghatározó szakaszában gondozzák, befolyásolják.¹⁰

Azt, hogy mely tulajdonságok bírnak kiemelt jelentőséggel a kor értékrendjében, a korabeli nőképpel foglalkozó tanulmányok főként a már említett életvezetési tanácsadók feddéseiből és pozitív iránymutatásaiból szűrik le. Ezen túl érdekes módszer az arisztokrata asszonyokkal kapcsolatos elvárásokban megmutatkozó változás vizsgálatára a halotti beszédek elemzése, hisz ezekben olyan tulajdonságok, értékek kerülnek méltatásra, melyek központi szerepet töltenek be (véltetően

⁶ S. SÁRDI 1984, 41.

⁷ pl. TARNÓC 1985, 8–25.

⁸ APOR 1972, 34–35.

⁹ pl. BESSENYEI György, *Anyai* (sic!) *oktatás*, 1777. ami Marquis de HALIFAX *Avis d'un père a sa fille* című 1757-ben megjelent művének fordítása.

¹⁰ vö. „Women ought to have an education commensurate with their position in society. I think women are essential to the nation because they educate their children and they are faithful to their husbands.” (WOLLS-TONECRAFT 1792) [kiemelés K.E.].

idealizált) személyiségükben. Az összegző tanulmányok szerint általában három fő szerepkör köré csoportosulnak az ideálisnak gondolt női tulajdonságok: a feleség szerepe bölcsességet, az anyaság a kegyesség gyakorlását, míg a gazdasszonyág serénységet kíván a nőtől. Bod Péter *Tiszta, fényes drága bíbor című, Árva Bethlen Katáról írott halotti beszéde szintén központba állítja ezeket az erényeket, mint az özvegy sajátjait.*

Anya és feleség

A korban ideális képként lefestett, gyermekeit kegyességre, vallásos erkölcsre oktató, gondoskodó anya az *Önéletírás* tanúsága szerint tehetetlenségtől vergődik, az isteni és a világi törvények között őrlődik, anya, aki gyermekeit nem nevelheti saját, egyedüli igaz hitként megélt vallásában, velük együtt alkotott vallásközösségben – halálukért kénytelen imádkozni Urához. Feleségként pedig nem egyesülhet tiszta szövetségben ellentétes vallású férjével, így e kötelék emberáldozatot követelő megbontásáért szintén kötelességének érzi az imádságot:

„Ez az igaz Isten, akit én gyermekségemtől fogva tiszteltem, és mostan is tisztelek, cselekedje azt a nagy irgalmasságát énelem, hogy esztendő ilyenkor légyünk elválva egymástól, végyen el az Isten vagy engemet, vagy kegyelmedet.”

A dzsenderkritika érthető érdeklődéssel fordul az anyaság ambivalens jelenségéhez, s felismerései Bethlen esetében meglehetősen értékes gondolatokhoz vezethetnek, hisz a gyermekeit rajongásig szerető, azokat mások kezeire bízni kényszerülő, őket elátkozó, majd eltemető, tőlük felnőttként támadásokat elszenvedő, özvegyen-árván mások gyermekeit nevelő és patronáló örök-anya és sohasem-az, a virtuális gyermekgyilkos, az édes és a mostoha egyaránt előhívható alakjában. Fontos, hogy ebben a kérdésben a posztmodern gondolkodás összetett elméleteit is segítségül hívjuk, ugyanakkor ne veszítsük szem elől a korabeli arisztokrata gyermeknevelés szokásrendszerének sajátosságait sem.

Náomiból Márává

Anakronisztikus volna Bethlen anyaságát a modern nyugati kultúrák értékrendje(i) szerint szemlélni, ám tévedünk, ha a 18. században egy rideg, távolságtartó viszonyt képzelünk el az arisztokrata udvarok anyái és gyermekei között, ahol szinte csak a szolgák, szoptatódajkák, öltöztető cselédek és nevelők viselik a kisdetek gondját.

„... azok, kik tsak szülnek, anyai tiszteletet kevesebbé érdemelhetnek, mint azok, kik szülnek is, nevelnek is. Mi lehet nemeseb s' érdemeseb' hivatal, mint a' józan erkölcsökbe azon magzatokat a betsületnek karjaira, újra szülni, kiket már természet szerint vérünköl az előtt világosságra hoztunk.”¹¹

– idézi tanulmányában László Zsófia Bessenyei György szavait. A tanulmány kitér arra is, hogy a kor életvezetési tanácsadói közelséget javasolnak a gyermekhez, az anyának szoptatást ajánlanak, s személyes törődést.¹² Bethlen Kata anyaságáról tudjuk, hogy traumák sora kapcsolódik hozzá. A

¹¹ LÁSZLÓ 2007, 20.

¹² Pl. WESZPRÉMI István 1760, 14–22.

grófnő gyenge egészsége miatt fogadott szoptatós dajka úrnője mellett fekszik, pestistől lázasan. Legkedvesebb, elsőszülött fia meghal alig két évesen, két másik gyermekét a Haller-család veszi el tőle, Telekitől született, számára legkedvesebb Zsigmond fia 9 éves korában, többi gyermeke születésekor vagy pár évesen hal meg. A gyermekhalandóság ebben az időben egyébként is igen magas, a nők is általában csak 38-40 évet élnek, s rendszerint több gyermeket eltemetnek. A női test fájdalma állandó, a női léttel együtt járó természetes fiziológiai folyamatok – a kor higiéniai körülményei miatt – egészségügyi problémákat okoznak. Nőnek lenni, anyává válni mérhetetlen fájdalommal, kínokkal jár.¹³ Ezt igazolja a gyermekszüléssel kapcsolatos kifejezések jelentésmezője is, mely az anyaságot a kezdetektől a betegség, a gyengeség, a szenvedés jelentéskörébe kapcsolja. Bethlen állandó témája a gyenge egészség, melyet – hitének megfelelően – isteni büntetésként értelmez.¹⁴

Végigvonul az *Önéletírás* szövegén egy párhuzamos beszédmód, melynek egyik fele mindig egy negatív külső történet vagy történetssorozat, másik fele pedig az ezzel együtt járó belső, testi roncsolódás bemutatása:

„... mely betegségben, mind testemnek gyenge volta miatt, mind az egyszersmind reám tódult lelki és testi nyavalyák s keserűségek miatt, annyira elerőtlenedtem, hogy minden emberi reménség kívül volt életem tétetve. Öregbítette nyavalyámat az is, midőn láttam, hogy gyerekimet idegen vallású pap kereszteli meg.”

A kettős folyamat egy irányba vezet: a kiszolgáltatott anya és feleség elveszíti családját, s közben a kezdetben meg-meggyengülő egészsége összeomlik, a testi fájdalmak lényének állandó részévé lesznek. Az *Önéletírás* első harmadának végén írja le Bethlen a sorsát sommázó mondatot Ruth és Naomi történetét meghívva a szövegbe: „... a Náomiból az Isten Mára¹⁵ tett, szívét egészen megfordítá énellenem, s mindnyájan [a Teleki-család] ellenségemmé lőnek.”¹⁶ Bethlen mint anya számára ez az életszakasz a nullpont: családját vesztett Mára¹⁵ként kell új életet teremtenie.

¹³ Vö. „Vannak például férfiak, akik amellet kardoskodnak, hogy a szülési fájdalom elengedhetetlenül szükséges, mert ez ébreszti fel a nő anyai ösztönét. [...] A tények, amelyekre ezen elmélet vallói hivatkoznak, önmagukban véve sem túl meggyőzőek...” Beauvoir 1969, 317.

¹⁴ Az *Önéletírás*ban a gyermek néhol a betegség forrásaként, másutt annak elszenvedőjeként, megint másutt ellene felvértezett lényként jelenik meg. Vö. pl. „hosszas kínaim után, kettős fiakkal megbetegedtem” BETHLEN 1984, 22. (28-as bejegyzés), „meg is betegedtem Szent Mihály havának tizenegyedik napján, Haller Borbára leánnyommal, akinek sok bajaim között is igen örültem” BETHLEN 1984, 35. (51-es bejegyzés), „nemsokára Klárám elsőbbsen, és harmadnapra utána Gáborom megbetegszik Sorostélyon himlőben” BETHLEN 1984, 59. (100-as bejegyzés), „Az én gyermekemnek semmi gondja nem lett a pestises téjtől, a pestises dajka melegében való fekvéstől” BETHLEN 1984, 34. (47-es bejegyzés)

¹⁵ A szó eredeti jelentése keserű. Vö. „És ő monda nekik: Ne hívjatok engem Naóminak, hívjatok inkább Mára¹⁵nak, mert nagy keserűséggel illetett engem a Mindenható.” Ruth 1, 20.

¹⁶ BETHLEN 1984, 61–62. (105-ös bejegyzés).

„Jézusához ragad”

Bethlen Kata számára a házasság lényege, hogy „egy igaz hitben, vallásban, egy szívvel és szájjal tisztelhetem az én teremtő Istenemet az én édes férjemmel”¹⁷. Németh László dramaturgiai érzéke a fiatalasszony szájába adja azokat a szavakat, melyeket az *Önéletírás*ban az özvegy Páter Létainak tulajdonít,¹⁸ s ezek a szavak a testi és lelki egyezés együttes parancsát fogalmazzák meg a házastársak számára. Éppen ez az a követelmény, amely nem teljesül az első, idegen vallású férj esetében.¹⁹ A házastársak közti viszonyrendszer is ennek megfelelően eltérő: Haller László „igen vidám, rendes tréfájú, *magát kedveltető* ember, minden atyafiai szerették”,²⁰ olyan férj, aki magához próbálja igazítani²¹ fanatikus asszonyát, ám a pestis hamar elviszi őt az amúgy is vesztesnek ígérkező csatából. Teleki ezzel szemben „igen jó, okos keresztyénül *magát hozzám alkalmaztató* ember volt”,²² akinek nem kellett magához hajlítania a nőt, mert az önként hajlott hozzá és értékrendjéhez. Szembetűnő a két idézett mondat minősítő párhuzama, amit a közös visszaható névmás erősít: Haller mint abszolút lény áll előttünk, akire mások rokonszenve irányul (a korabeli kifejezés beszédes: magát kedveltető), míg Teleki esetében a nő áll abszolút pozícióban s a gróf az, aki hozzá viszonyul (magát hozzám alkalmaztató).

Úgy is értékelhetjük ezt a viszonyváltást, mint egy folyamat különböző állomásait. A folyamat első állomásán a férfi abszolút lény (ezért kell vesznie és halála megértett isteni döntésként értelmeződik), a nő pedig képtelen hozzá *másikként* viszonyulni. Később a férfi már relatív lény, aki nem riad vissza attól a konstellációtól, hogy a nőt központi pozícióba helyezze²³ (itt a halál már tragikusan ábrázolt, Isten döntését firtató meg nem értéssel párosul). A folyamat igazi katarzisa azonban mégsem a lélekben és testben *egy* férfivel való tízéves házasság, hanem ami ez után következik: a huszonöt évi özvegység, a saját üdvösség harc, a halálig tartó kegyesség gyakorlása. Az özvegy mint „zárda főnöknő”, Krisztus örök hitveseként megtagadja a földi férfiakkal konstruálódó

¹⁷ BETHLEN 1984, 39. (61-es bejegyzés).

¹⁸ vö. Létai: „... mert ha aszerént cselekszik, amint nagyságotok tanácsolá, úgy el fog az asszony idegenülni, hogy nemhogy lelki egyesség lenne, de a testi egyesség sem lészen meg. Mert nagy familiája, jószága is vagyon, odahagyja az urat, még véle sem fog lakni: megválnak osztán, mit csinál az úr.” BETHLEN 1984, 24. (32-es bejegyzés) és Kata: „S látja, mit ért vele? Ameddig szép szóval s magát alkalmazón bánt velem: én is rajt voltam, hogy legalább a színe olyan legyen a mi házunknak is, mint a többi: közös imában s emlékekben egybekötött házak. A rokonai tanácsára fölvert barbárie az azonban, ahelyett hogy lelki egyezést csinálna – a testit is elbontja.” NÉMETH 1981, III. felvonás.

¹⁹ N.B.: „A közhiedelemmel ellentétben a leánynak volt beleszólása a házasságba. Többnyire a szülők az ő beleegyezését is megkérték... [...] A leánynak volt joga, módja ellentmondani... S. SÁRDI 2002, 54.

²⁰ BETHLEN 1984, 23. (31-es bejegyzés).

²¹ Bár az *Önéletírás*ban, s főleg NÉMETH drámájában Haller megengedő magatartást tanúsít neje vallásos merevségével kapcsolatban, mégis ő az, aki csellel, hazugsággal teszi feleségévé, s később is, bár nyíltan nem szól ellene, folyamatosan manipulálja az asszonyt.

²² BETHLEN 1984, 39. (61-es bejegyzés).

²³ Ha túlzásnak érezzük a megállapítást, olvassuk el Bethlen Kata leveleit, melyekben gyakran ír róla, hogyan, milyen állhatatosan, eréllyel és kitartással intézi Teleki az ő „gyermekelhelyezési perének” ügyeit, s milyen figyelemmel veszi körül.

koordináta rendszer egészét, függetlenül a felkínált vagy rákényszerített viszonylehetőségektől, s életét egy másik dimenzióban, nem a férfi-nő (férj-feleség) tengely mentén éli tovább:

„Hogy férjhez ne mennyen el-szántá magában, / Ne elegyedjék már világnak dolgában, / Hanem tsendességgel lakják Jozságában, / Az egyes életnek végyen jószágában. / Ne legyen ő rajta férjfi birodalma, / Jézusához ragad, légyen ő oltalma, / Fel mégyen Istenhez könyörgő siralma, / Vár léssen körülle Istennek hatalma.”²⁴

Ösztön és/vagy szocializáció

Az anyai ösztön jelenségét többen több irányból megkérdőjelezték a 20. század óta. Simone de Beauvoir megpróbálja kiszabadítani a nőt abból a biológiai szerepből²⁵ amibe oly sok társadalom igyekszik bezárni őt, s ezzel együtt az anyaság fogalmát is demisztifikálja. Bírálói szerint Beauvoir túlságosan leegyszerűsítve, tisztán társadalmi konstrukcióként azonosítja az anyaságot, olyan képet rajzol, ami végtelenül naturalista és ami áldozati szerepben láttatja az anyát.²⁶ A pszichoanalízis sem állítja, hogy az anyaság ösztön volna. Ösztönként csak az élet- és a halálösztönt ismerik el. A pszichoanalízis számára az anyai tapasztalat sokkal inkább társadalmi jelenség, sőt egyesek szerint par excellence társadalmi jelenség, ami visszahelyez bennünket az emberré válás kezdetére, abba a pillanatba, amikor a biológia hirtelen megriad az első *másik*, a gyermek megjelenésétől.²⁷

Ha az anyai ösztön kifejezést szűken értelmezzük, ontológiai szükségszerűséget látunk benne vagy vetítünk bele, számos jelenséget képtelenek vagyunk kezelni.²⁸ Bethlen Kata esetében hogyan beszélünk biológiai alapon anyai ösztönről, ha a gyermek életénél, melynek védelmét nem kultúrafüggőnek, hanem alapvető női ösztönnek tartjuk, előbbre helyezi gyermeke vallásos/lelki épségét? A kultúra, a vallás az anya gondolkodásában itt egyértelműen felülírja a vegetatív ösztönt, az élet védelmét.²⁹ Bethlen sokat idézett mondata

„Szerettem ezt a gyermekemet felette nagy indulattal, úgy, hogy anyának gyermekéhez való nagyobb szeretetét kigondolni nem lehet; de szerettem mindenkor Istenhez való felfohászkodással

²⁴ BOD 1922. 544–545.

²⁵ „... [n]incs szó holmi titokzatos és vele született »anyai ösztönről«. A gyerek látja, hogy a kisbaba gondozása az anya dolga. [...] Szabályosan beleszugerálják, hogy ez a hivatása.” BEAUVOIR 1969, 212.

²⁶ KRISTEVA 2011, 137–149.

²⁷ Ld. pl. BADINTER 1980, KRISTEVA 2011.

²⁸ Nők, akik nem lehetnek anyák (childless women), nők, akik nem akarnak anyák lenni (childfree women), nők, akik elvesztették gyermekeiket, nők, akik nem képesek felnevelni, akik elhagyják gyermekeiket, nők, akik elpusztítják gyermekeiket – megannyi szerep és élethelyzet, amit az anyai ösztön biológiai alapjának hirdetése könyörtelenül stigmatizál és marginalizál.

²⁹ Ezt tapasztalhatjuk a gyermeküket ténylegesen meggyilkoló leányanyáknál is, ahol a társadalmi elvárások és tabuk jóval erősebbnek bizonyulnak az „anyai ösztönnél”. Elisabeth BADINTER 17–18. századi francia gyermekgyilkos anyák eseteit vizsgálja, hogy megingassa az anyaság mint ösztön fogalmának szilárdságát (BADINTER 1980). Shari THUREL kiemeli, hogy az anyában felhorgadó gyilkos vágy korántsem olyan ritka jelenség, mint képzelnénk, ám hangsúlyozottan különbséget tesz a vágy és a tettelesség között (THUREL 1994).

volt, hogy az én Istenem végye el énelőlem, minekelőtte a jó és gonosz között választást tudna tenni, s ne engedje, hogy e világgal megmocsolja lelkét.”³⁰

valójában beszédcselekedetet rejt, melynek illokúciója a gyermek megátkozása. Hasonló anyai kirekesztés valósul meg felnőtt lányával szemben is:

„Míthogy a te mondásod szerént én eretnek anya vagyok, a katolikusokat perzekválom, azért én-hozzám se magad, se maradékok semmi anyai közöttöket ne tartsátok: nékem nem kellesz: énhoz-zám se egyszer, se másszor ne jöjj: mert énbennem bizony hozzád csak legkisebb anyai indulat is nincs.”³¹

mely kijelentés a kitagadás illokúcióját hívja életre. Mindkét esetben erős társadalmi gesztus jön létre, mely mindkettőben felülírja a hagyományosan biológiai tartott anyai kötődést.

Célszerűbbnek bizonyulhat az anyai ösztön tisztán biológiai vagy tisztán társadalmi determináltságának gondolatánál, ha mindkettő szerepét hangsúlyosnak ismerjük el. Whitbeck, az *Anyai ösztön* c. (1972) népszerű könyv szerzője szerint

„A szülői szeretetet vagy kötődést a tapasztalat befolyásolja, ami nem korlátozódik a szocializáció során szerzett tapasztalatra, hanem nagymértékben alakítják a kultúrától független testi megtapasztalások is. Például minden nő felfedezi azokat a speciális testi élményeket, melyek nagy valószínűséggel felerősítik az anyai ösztönrel kapcsolatos érzéseket, gondolatokat, képzeteket.”³²

Az anyaság mint határfogalom,³³ mint átmeneti jelenség olyan szélsőségek között, mint biológia és kulturalitás, ösztönösség és társadalmi beágyazottság, szülő- és mostohaanyaság további kérdéseket vet fel Bethlen Katával kapcsolatban is. Az az anya, aki édes gyermekét, Haller Sámuel virtúálsan halálra szánja, aki elsőszülött lányát levelében kitagadja, rengeteg örömet leli nevelt fiában, Bethlen Sámuelben. Mikor ez a gyermek is meghal, már kollégista korában, felmerül a gyanú, mintha az első anyai átok visszájára fordult volna, mintha Bethlen nem lehetne többé anya: ő az a nő, akinek menyasszonyi ruhájából úrasztala terítő lesz, s aki feleségből Krisztus menyasszonyává válik, szülőanyából pedig mentoranyává, megannyi idegen gyermek patrónájává.³⁴

³⁰ BETHLEN 1984, 36. (54-es bejegyzés).

³¹ BETHLEN 1984, 114. (159-es bejegyzés), ld még „úgy megfordult az én anyai indulatom őhozzája, hogy bizony még szikrája sem maradt szívemben az anyai szeretetnek” BETHLEN 1984, 113. (159-es bejegyzés).

³² WHITBECK 1984, 191.

³³ „... it [maternity] is at the border between biology and meaning, between the origin (origyne?) and alterity, and between the uterus and adoption. Biological mothers are not necessarily good mothers, but many excellent mothers are also not biological mothers. KRISTEVA 2011, 146.

³⁴ Vö. DERRIDA (1997) szimbolikus anyafogalmával. Derrida utal rá, hogy a genetikai beavatkozások (más a kihordó és szülő anya, mint a teremtő) figyelmeztetnek bennünket az anya apához hasonló esetlegességére.

Női szöveg/t/munka

Az irodalmi kritikákban többször találkozunk vele, hogy a női írást a kézimunkázással hozzák összefüggésbe.³⁵ Míg előbbi csak a 19. század végén kezd létjogosultságot kapni, addig az utóbbi évszázadok óta része a nő alkotótevékenységének. Valódi művészi értéket sokáig nem igen tulajdonítanak ennek a ténykedésnek, jellemzően inkább gondúzó asszonyfoglalatoságnak tartják.³⁶ A mai dzsenderkritika azonban nem hagyhatja figyelmen kívül sem azt az alkotás-lélektani párhuzamot, ami a női írás és a kézimunkázás mint alkotótevékenység között húzódik, sem pedig a szövegek és szövetmunkák motívumrendszerének párhuzamait. Ha felidézzük a 'szöveg' szó etimológiáját, rögtön le is leplezzük a sejtett összefüggést: a 'szöveg' nyelvújítási származékszóként a 'sző' ige v-s töváltozatából keletkezett -g képzővel. Az ige alapjelentéséből: 'fonalsorozat egymásba fűzésével összefüggő anyagot készít' átvitt használatból jött létre az elvontabb 'kigondol, tervez' jelentés, ami a képzett szó jelentéstani alapját is alkotja. Az etimológiailag közös szemantikai mezőbe való tartozás jó lehetőséget teremt a két lexéma mögött álló fogalmak közelítésére. Szövés, kézimunkázás, hímzés, csipkés, varrás, a különböző színű és minőségű fonalak kiválasztása, az öltéstávolságok megválasztása, a minták kiválogatása és kombinálása, a lineárisan előrehaladó vonalak, a vissza-visszaöltések, bújtatások, az újra és újra visszatérő motívumok, ismétlődések és variációk, üres és kitöltött helyek – átvitt vagy szoros értelemben³⁷ – a szövegalkotás folyamatában is tetten érhetők.

A gazdasszonyként komoly, már-már üzemszerű „szövetműhelyt” működtető özvegy saját készítésű és felügyelete alatt, ötletei alapján születő textíliái sajátos kontextusba kapcsolódnak a korabeli Erdélyben: főúri udvarok és egyházi közösségek szimbolikus értékű „kegytárgyaiként” léteznek, olykor metamorfózison átesve újabb jelentéssel gazdagodnak, míg az általa papírra vetett és diktált szövegek, a textilekhez hasonlóan különféle összefüggéshálóba kerülnek be, egy nagyobb, intertextuális rendszer része(se)i lesznek. Ráadásként textilek és textusok hálózata nem független egymástól sem: *a szövegekben folyamatos utalásokat olvashatunk a készülő kézimunkákról, néhol úgy érezhetjük, a szövet előbb a szövegben születik meg, s csak azután ölt textilként is testet. Ezenkívül érdekes lehet megvizsgálni a Bethlen által hímzett és fennmaradt munkák motívumrendszerét, sablonhasználatát és egyéni kombinációit is, s ezeket összevetni a szövegekben, elsősorban az Önéletírásban és az imádságokban megfigyelhető szerkezeti kompozíciókkal.*

³⁵ Pl. „Körülbelül Kaffka Margit a magyar irodalomban az első asszony, akiben az író minden asszonyi kézimunka-dilettantizmustól megtisztulva, igaz művészi mivoltában nyilatkozik meg, de asszonyosságának teljes megőrzésével.” (SCHÖPFLIN 1912, 943.)

³⁶ Ld. pl. jóval későbből a doktor sommás ítéletét GIDE *A nők iskolája* c. regényében: „- És a sokféle kézimunka? Mire való a kézimunka? Mivégből találták volna ki, ha nem azért, hogy legyen dolga a tétleneknek? Mondja meg a barátnőjének, hogy hímezzen, festegessen, ha már nem akar gyermeket szülni, holott hát ez volna a kötelessége, dehát ha, illendő módon, mégse kényszeríthetjük erre.” (GIDE 1929, 21.)

³⁷ vö. Roman INGARDEN ill. Wolfgang ISER üres hely fogalmával.

Écriture féminine

A női írás attribútuma az écriture féminine koncepció³⁸ elgondolása szerint az elszakadás a férfinyelv szimbólumrendszerétől, attól a szervezőerőtől, ami konvencionálisan a szövegalkotás minimumának tekinthető. A nő másféle nyelvet teremt, egy nyelv előtti nyelvet beszél, miközben persze ő maga is elsajátította már a fallogocentrikus beszédmódot, s azok közül az elemek közül válogat, melyek szimbolikusan Ádám névadása révén, idegenül kerülnek világába. Több olyan példát ismerünk különféle kultúrákból, ahol ugyanazon dolgoknak más-más elnevezése él attól függően, hogy férfi vagy női beszélő nevezi meg a tárgyat. A jelenség feloldására a női művészet sajátos technikát alkalmaz: igyekszik egyéni kombinációkat bevetni, igyekszik másképpen vezetni a fonalat, próbál saját testét, saját belső világát inkább leképező konstellációkat kialakítani. Tegye ezt tudatosan, mint a francia feministák, az écriture féminine koncepciójának kidolgozói, akik elméletük igazolására a gyakorlatban is létrehozta női szövegeket,³⁹ vagy más írói szándékok mentén, esetleg tudat alatt, mint a feministák által is elismert Joyce vagy Mallarmé.⁴⁰ Julia Kristeva szemiotikai diskurzusnak nevezi ezt a gesztusokkal operáló, ritmusos (feminin) nyelvet, mely szemben áll a szabálykövető, konvencionális, szimbolikus (maszkulin) nyelvhasználattal.

Ha Kristeva szemiotikai diskurzusfogalmából indulunk ki, és továbbszöjünk azt más francia feminista teoretikusok gondolkodásának irányába,⁴¹ mely szerint az anyák gyermekeikkel azok nyelvvelsajátítása előtt egy sajátos nyelv előtti nyelven kommunikálnak, érdekes elgondolni, hogyan tapasztalhatja Bethlen Kata azt, hogy Sámuel fia már csecsemőkorában elutasítja a neki kínált pápista keresztet, s miért irtózik a papoktól, míg ikertestvére az anyai tapasztalat szerint rajong a katolikus jelképekért:

„[Sámuel a] pápista papokat el nem szenvedhette, hanem erősen félt és irtózott tőlök. Megpróbálták az atyjafiai, képet, olvasót adtak kezébe, azt mindjárt, ha tűz volt a házban, oda igyekezte vetni, ha pedig tűz nem volt, a szék alá hánnya. [...] Pál olyan kicsiny korában is mindenben ellenkezőképpen viselte magát, a képeket minden mondás nélkül megcsókolta, szerette, kiről is azt mondták, hogy mindenben édesatyja fia.”⁴²

Az anya jelként értelmezi a két gyermek spontán viselkedését, s a szülők eltérő vallását, ezzel együtt magát a szülőpárt is felosztja a két (iker!) gyermek között. Úgy tűnik, az anya tudat alatt így próbálja kompenzálni azt az élményt, hogy két fiúgyermeke közül egyik sem kereszteltetik az igaz (kál-

³⁸ Az Helene CIXOUS által bevezetett fogalmat azoknak közös gondolkodásoknak és vitáknak hozadékával együtt gondolom el, melyek a Medúza sikolyának 1975-ös publikációja óta beleíródtak az écriture féminine mint az anya fehér tejének szöveggé válásával jellemezhető alapkoncepcióba.

³⁹ ld. Helene CIXOUS és Monique WITTIG „textes féminins”-jei.

⁴⁰ „These men, rather than giving up their blissful infantile fusion with their mothers, their orality and anality, reexperience such jouissances subconsciously and set them into play by constructing texts against the rules and regularities of conventional language.” JONES 1981, 249.

⁴¹ KRISTEVA nem köti a szemiotikus nyelvet a nőiséghez, az anyasághoz, Helen CIXOUS és Luce IRIGARAY azonban kiemelik ezt az összetevőt és így állítják szembe a patriarchális logikára épülő szimbolikus nyelvvel.

⁴² Bethlen 1984, 35. (55–56-os bejegyzések).

vinista) hit szerint, s neveltetésük is a gyűlölt (katolikus) vallás jegyében tervezett. Ezért a sztoikus hang a kiválasztott fiú és a kényszerből megtúrt férj halálakor:

„Megbetegülvén ezen kis Sámuel fiam egy vasárnap, másfél hétre az én jó Istenem iránta való kerseres anyai szívből származott kívánságomat megteljesítette; mert őtet ő magához vette. Melyért is szent neve dicsőíttessék mindörökké. Szintén következőleg lévén az atyja temetése, azzal együtt Fejéregyházán eltemettetem.”⁴³

A fiú – az anyai interpretáció szerint – kényszerből és hajlama ellenére született a „pápista ceremóniák” világába, s – az ellentétes hitű feleség értelmezésében – a férj „[s]em volt akármit vaktába hívó pápista”: a két halott egyformán megváltásként szabadul meg a katolicizmus földi viselésének terheitől.

Megfigyelhető, hogy míg isteni csapásként viselt katolikus családjában maga az anya konstruál – utólag – jeleket, melyek az elsőszülött fiú korai halálának közeledtét jelzik, addig vallása szerinti második családjában ignorál minden más által jelként – a közeledő halál jeleként – interpretált tulajdonságot.⁴⁴ Vallomása szerint meglehetősen racionális érveléssel zárja ki gondolataiból a szeretett, sőt bálványozott⁴⁵ fiú elvesztésének lehetőségét:

„De én éppen arra nem hajthattam elmémet, hogy ettől való megfosztásomról gondolkodnám. Minthogy a gyermek is ép (92),⁴⁶ erős, egészséges volt.”⁴⁷ Nem hagyható figyelmen kívül, hogy az anya jelértelmezése éppen annál a gyermeknél bizonyul működésképtelennek, aki kilencéves kora körül, tehát a szimbolikus nyelv alapos elsajátítása, az anyától mint közös nyelvi *egyől* való elszakadás után kerül a halál útjába. Amíg a szemiotikus diskurzus fennáll, a preverbális egység működik, az anya érzi és érti a gyermeket: ideológiája szerint az idegen vallás ellen húzódozó, az iránt érzékelhetően félelmet tápláló gyermeket verbálisan maga küldi, s nyugodt szívvel – az igaz hitű fiú üdvösségét megmentve – engedi a halálba. A második fiú esetében azonban az eredetileg közös nyelv alárendelődött már a nő számára idegen szimbolikus jelhasználatnak, a megértés folyamatába hiba csúszik, a fiú – az anya közvetítésében megismert – különlegessége, kiválasztottsága mások (idegenek, férfiak) által értelmeződik a halál jelének, az anya kívül helyezi magát az értelmezési folyamaton, elutasítva az apai diskurzus logikáját.

⁴³ BETHLEN 1984, 37–38. (57-es bejegyzés).

⁴⁴ vö. Sámuelről: „... szeretetem mindenkor Istenhez való felfohászkodással volt, hogy az én Istenem végye el énelőlem, minekelőtte a jó és gonosz között választást tudna tenni, s ne engedje, hogy e világgal megmocskolja lelkét. [...] *sok oly jelek voltak benne*, amelyek által reménséget vettem, hogy őiránta az Isten engemet meghallgatott.” BETHLEN 1984, 36. (54–55-ös bejegyzés) és Zsigmondról: „Valakik látták, mindenek előtt kedvessége volt; azt is jövendölték iránta, hogy *nem fogom felnevekedését megérni*; mert akiket az Isten idejek felett való bölcsességgel és kegyességgel felruház, eleve magához szokta venni [...] Az én uram is sokszor könnyes szemmel mondotta hogy ezen gyermeknek nem idejére való dolgai vagynak, fél rajta, hogy *mi abban nem sokáig fogunk gyönyörködni*.” BETHLEN 1984, 56–57. (95-ös bejegyzés).

⁴⁵ „... kivált Zsigmond volt szívemnek kiváltképpen való öröme, akit az Isten testi külső szépsége mellett ideje felett való bölcsességgel is és engedelmességgel felruházott volt.”

⁴⁶ Az eredeti – Bod Péter által szerkesztett – szöveg hivatkozása a pár fejezettel korábban írtakra.

⁴⁷ BETHLEN 1984, 57. (95-ös bejegyzés).

A két fiú – anya által látott és láttatott – kiválósága mindkét esetben halálra való kiválasztottságot jelent, ám az elsőnél megértett, elfogadott folyamat zajlik, míg a második esetében egy értetlenül szemlélődő, Isten beavatkozására rákérdező anyát látunk. Nagy Márton Károly interpretációjában ennek oka, hogy az anya

„[e]lső házasságából származó fia, Sámuel halálát a példázatossághoz illeszkedő szólamban mondja el, távolságot felvéve a személyes tragédiától, hiszen Isten ez által megmentette katolikusnak keresztelt fia üdvösségét [...] Második házasságából született, református gyermekei haláláról viszont már az őszinte szenvedés hangján szól, mivel ezekben a veszteségekben érthetetlen maradt számára Isten akarata.”⁴⁸

A francia feministák fogalmai mentén történő értelmezés nem vitázik ezzel a válasszal, hiszen a preferenciális nyelv a 18. századi, hitében szilárd nő számára erősen korrespondál vallásának, pietista kegyességének számára immanens világával. Bethlen Kata esetében a katolikus liturgia az idegen kód, melynek irtóztató szimbolikája (vö. hétszer szentelt kereszt, békanémító csont, purgatórium) éppúgy gátolja Isten megértését, a hit megélését, ahogyan a francia feministák koncepciójában a szimbolikus nyelvelsajátítás anya és gyermeke közé áll.⁴⁹

Fonalas/Vonalas munkák

A kézimunka és a (általában 20. századi) női írás összefüggéseiről írt tanulmányok gyakran a nő intim tereként jelölik meg a kézimunkát, olyan diskurzusként, melyből a férfi hermetikusan kizáródik.⁵⁰ A 18. században azonban némileg problematikus ez a szigorú felosztás, hisz a főúri házakban a hímzésben általában szintén járatos úrasszonyok igen gyakran alkalmaznak férfi varrókat, akik főként a nehezebben megmunkálható selyemmel, posztóval, bársonnyal dolgoznak. Az is előfordul, hogy a hímzés férfi és nő közti beszédtemaként jelenik meg, Teleki Sándor például maga kéri fel Bethlen Katát egyik levelében, hogy készítse el lánya lakodalmi textíliáinak mintáit, s a levélváltásban a részletekről is bőven szó esik. A Szádeczky-Kardoss Lajos által 1922-ben kiadott leveleskönyvben más példákat is találunk Bethlen Kata és férfitársai közötti levélváltásra a témában, ami többnyire a rokon tanácskérésére küldött kimerítően precíz, kiváló tájékozottságról és gyakorlati ismeretekről árulkodó leírásokat jelent. Mindez azonban nem cáfolja azt a tényt, hogy a kézimun-

⁴⁸ NAGY M. 2011, 693.

⁴⁹ Bethlen felekezeti „históriája” a rákényszeríteni kívánt katolikus diskurzussal szemben jól játékba hozható azzal a „túlérzékenységgel”, amit a női beszédmód, a női írás ellen gyakorta felemlít a kritika. Utóbbi okát a feminista szerzők egyrészt abban a tehetetlenségben látják, ami egyrészt marginális helyzetükből fakad (vö. a fiatal lány belekényszerítése egy házasságba), másrészt pedig szüléshez való meghatározó viszonyukból: vö. „Women, for Kristeva, also speak and write as „hysterics,” as outsiders to male-dominated discourse, for two reasons: the predominance in them of drives related to anality and childbirth, and their marginal position vis-a-vis masculine culture. Their semiotic style is likely to involve repetitive, spasmodic separations from the dominating discourse, which, more often, they are forced to imitate.” JONES 1981, 249.

⁵⁰ Ld. pl. „... amennyiben a csipkéről, csipkézésről, hímzésről beszélünk, egy sajátosan asszonyi, az európai hagyományban az asszonyokhoz kötődő tárgyról és cselekvésről esik szó. Olyan kódról, metanyelvről és az írástól távolabb megjelölt cselekvésről, amiben a hímdomináns kultúra nem vesz részt, így sajátos szegmentuma, területe ez a „nőiségnek.” FÖLDVÁRI 2008, 226.

kázás az arisztokraták körében női foglalatosság volt: Mária Terézia idején a nőneveldekben már kötelezően oktatták, férfiak inkább mesterségszerűen foglalkoztak vele.

Árva Bethlen Kata korának igen tehetséges hírnője hírében áll, már egész fiatalon csodájára járnak munkáinak, többen őt kérik fel fontosabb és szimbolikus értékkel bíró családi textíliák megtervezésére és kimintázására. Palotay Gertrúd, 1940-ben megjelent igen részletes elemzésében⁵¹ aprólékos képet kapunk a grófnő által készített, fizikai valójában fellelhető és levelekben, leltárakban körülírt, felsorolt kézimunkákról. Palotay utal rá, hogy ezekben az alkotásokban szépen ötvöződik az egyéni ízlés és sajátos művészi elgondolás a hagyományos erdélyi motívumelrendezési konvenciókkal, sőt számos divatos, külföldi motívum is színesíti a repertoárt. Bethlen bár sablonokkal, mintákkal dolgozik, nem szolgálai módon alakítja a textilt, hanem saját világát kreatív módon beleszőve vezeti ujjai között a tűt.⁵²

Azzal, hogy a fogarasi templomnak adományozott úrasztali terítőket – a korabeli szokás szerint – saját menyasszonyi ruhájából alakította át, s hogy a korábbi munkákon szereplő B. K. monogramot 1735 után, örök árvaságra jutva az Á. B. K. váltotta fel, a grófnő életvonalát látjuk beleszőve ezekbe az anyagokba. Ha áttekintjük azokat a leltáríveket, amelyek az egyházaknak adományozott textíliákról fennmaradtak, ha megnézzük, hová kerültek és milyen célra használták évszázadokon keresztül magukat a tárgyakat,⁵³ egy történelmi egyház – az idők során változó – liturgikus rendjének narratívájába illeszkedő korpuszt találunk. Ezek a szakrális térbe helyezett hímezések egy jelölő struktúrába illeszkednek, ahol a szövegekhez hasonlóan kezdenek viselkedni: egész kompozíciójuk és egyes alkotóelemeik szimbolikus jelentéssel telítődnek.

Az *Önéletírás* első részét átszővő bibliai képek és utalások rendszere több helyen párhuzamba hozható a fonalas munkák motívumhasználatával, konkrét – tartalmi – megfeleléseket azonban keveset találunk. Több helyen megjelenik (pl. a hévízi terítőkön és a hozzájuk tartozó keszkenőkön) az Agnus Dei, Isten Báránya. A textileken központi alakként megformázott bárány az *Önéletírás* szövegében főként az életút elbeszélésének folyamatosságát megbontó könyörgésekben szerepel. A terítőkön többször ismétlődik a négy evangélista jelképe: az oroszlán, a sas, az angyal és a bika, velük azonban az *Önéletírás*ban nem találkozunk.

Az *Önéletírás* első fele egyenletes szövegvezetéssel halad előre, kiegyensúlyozott, szerzője a visszatekintés összeszedettségével fogalmaz. Tagolását tekintve szintén harmonikus munkát látunk, tudjuk azonban, hogy ez már a szöveget utólagosan gondozó Bod Péter érdeme. Ez a szövegtest egyenletességével, megformáltságával jól rímelt Bethlen fonalas munkáinak kidolgozottságára:

„Bethlen Kata recemustráit, a kiegyensúlyozottság mellett, lendületes vonalvezetés, nyugodt méltóságú alakjait pedig mozgás, de nem barokkos mozgalmasság jellemzi. Különösen jól sikerült az

⁵¹ PALOTAY 1940.

⁵² Ismert tény, hogy a fennmaradt és neki tulajdonított munkák közül nem mindet saját kezével hímezte a grófnő, egyetértve azonban PALOTAY Gertrúddal, aki BETHLEN Kata felügyeletét, gondosságát és művészi felelősségét hangsúlyozza minden házából kikerült darabnál a továbbiakban nem teszek különbséget a varrók által kivitelezett és a saját kézzel hímezett anyagok között (ez egyébként sem volna lehetséges).

⁵³ PALOTAY 1940, 3. utal rá, hogy a fennmaradt terítők a „református templomok úrasztali készületeként szerepelnek ma is.”

alakok térbeli elhelyezése s a részletek gondos megrajzolása. Elnagyoltságnak, zsúfoltságnak s a provincializmus más bélyegeinek hiába keresnők még a nyomát is. A betöltött és hímezetlenül hagyott felületek kellemes megoszlása, a körvonalak és felületek dús tagolása gyakorlott kézre, kifinomult ízlésre vall.”⁵⁴ – írja Palotay Gertrúd.

Az írás a második részben, ami már inkább a napló, mint az önéletírás műfaji jegyeit hordozza, szerkezetileg fellazul, a felbomló szövet, az elvarratlan fonál tulajdonságait kezdi mutatni. Az eddig főként elszórt bibliai szövegek kapcsán létező intertextualitás szerepe meghatározódik: fohászok, könyörgések, levelek, hivatalos dekrétumok ékelődnek a szövegtestbe, ami jól rímelt arra az összetett vallási kegytárgynarratívára, melybe az egyházaknak adományozott liturgikus célú textíliák beékelődnek. Itt is jelen van egyfajta „intertextilitás”: pl. menyasszonyi ruhából úrasztala terítőt varrnak, de a házassági címer megmarad: a szövet mint vendég illeszkedik, őrizi egy korábbi kontextus emlékét, ám szimbólumértéke már egy új kontextusban van. Több kritikus negatívumként emeli ki, a „széteső” szöveget,⁵⁵ a posztmodern narratívák korában azonban igen izgalmasnak találhatjuk. Itt nyoma sincs az első rész lezártágának, megválaszoltágának, Istenben való megnyugvásának: a történet – ebből a szempontból – ott válik ketté, ahol a katolikus férj, a katolikus család elvész, s az egységben, igaz hitközösségben fogant új család sorsa elkezdődik. Ahogyan Nagy Márton Károly is utal rá, a szöveg első részében az isteni beavatkozás az özvegy számára világos motivációkkal bír, Sámuel fiának és férjének, a két katolikus „férfinak” halála indokolható, nem okoz traumaélményt, beleillik az özvegy vallási retorikájának rendszerébe. Az a tragédiásorozat azonban melynek során elveszíti mindhárom (különösen elsőszülött!) református hitben nevelt gyermekét, majd „igaz hitű” férjét, megbontja az eddig oly fegyelmezett működő retorikai keretet.

Traumatizált nőalak

Az a kérdés, hogy Bethlen Kata *Önéletírása* olvasható és értelmezhető-e traumaszöveggként, önálló tanulmányt igényel. Kétségtelen, hogy a szöveg mögött álló élettörténet csábítja olvasóját efféle megközelítés felé, kétséges azonban, hogy a retorikai alakzatok szintjén, a nyelv használatában tetten érhető-e konkrét traumatapasztalat. A szövegelemek részletes és pontos vizsgálata nélkül csupán néhány megállapítás tehető a traumaértelmezés lehetőségével kapcsolatban. Fontos lenne feltárni a szövegben a testiségről szóló szöveghelyeket, melyek részletes kórképet rajzolnak az *Önéletírás* elbeszélőjének állapotáról. A szövegben 116 alkalommal fordulnak elő a *nyavalya*, 50-szer a beteg, 30-szor a *pestis*, néhányszor a *himlő*, a *mirigy* (mint a pestis szinonimája), a *hurut* és a *forró hideglelés* kifejezések valamint azok toldalékolt alakjai. Noha Bethlen a 18. századnak éppen abban a szakaszában él, amikor a járványok mindennaposak, az orvoslás inkább tradicionális megfigyeléseken,

⁵⁴ PALOTAY 1940, 16.

⁵⁵ Ahol persze a tartalmi kohézió továbbra is működik, a szöveg iránya végig megmarad: „... az én feltett jó végem, hogy lássák meg mások a kegyelmes Istennek nagy erejét az én igen nagy erőtelenségemben. [...] És ha kiknek az Isten nehéz kereszteteket ad, vegyék észre azt innen is, hogy a Jóisten soha az övéire olyan próbákat nem ereszt, amelyeknek elviselésekre elegendő kegyelmet is ne adna.” BETHLEN 1984, 7. (4-es bejegyzés)

mint tudományos felismeréseken alapszik,⁵⁶ s a képzett, okleveles szülésznők helyett kényszerpályára sodródott, gyakran igen tudatlan bábák segítik világra vagy küldik a halálba a csecsemőket, mégis feltűnő részletességgel és terjedelemben foglal helyet az *Önéletírás*ban s leveleiben egyaránt a testgyengeségének témája. A szüntelenül beteg, fájó test még a 18. században sem tekinthető természetesnek, a grófnő életében pedig szinte minden szál innen indul ki vagy ide vezet, ami mögött nem tűnik túlzónak pszichoszomatikus összefüggést sejtteni.

Ha az *Önéletírást* traumaszövegnek tekintjük, akkor a traumafeldolgozásnak abba a szakaszába illeszthetjük be, melyben már a traumatikus esemény integrálását követhetjük nyomon a személyes, és a trauma elszenvetésekor megszakított élettörténetbe. A Bethlen Kata életét behálózó sorozatos tragédiák, apja korai halála, Borbála és Pál kényszerű átadása a Haller-rokonságnak, többi gyermekének elvesztése, a háznépét tizedelő sorozatos járványok, a történelmi körülményekből adódó fenyegetettség, a vallási üldöztetés meg-megújuló veszélye, a kétszeres megözvegyülés, a felemás kényszerházasság és annak következménye: gyermekeinek katolikus hitben való nevelődése közül ez utóbbi az, amelynek élménye vélhetően a fiatal nő testébe írja magát. Fontos észrevenni, hogy az *Önéletírás*ban a betegség első említése az elbeszélőre vonatkoztatva éppen első áldott állapotba kerülésével kapcsolatban történik:

„[...] kettős fiakkal megbetegedtem: mely betegségben, mind testemnek gyenge volta miatt, mind az egyszersmind reám tódult lelki és testi nyavalyák s keserűségek miatt, annyira elerőtlenedtem, hogy minden emberi reménség kívül volt életem tételve. Öregbítette nyavalyámat az is, midőn láttam, hogy gyermekimet idegen vallású pap kereszteli meg.”⁵⁷

Az, hogy a grófnő a trauma-feldolgozás mára egyik legismertebbé vált módszerét: az írást választotta kínjainak könnyítésére, nyilván nem tudatos. Az írás explicit célja nála a példaadás, mások hitének erősítése, mindez azonban implicit módon önmagának való példaadást is jelent, s önnön hitének erősítését, ami a szövegben többször is tetten érhető: nem külső szemnek, nem olvasónak, de saját magának kíván erőt adni, Istenével adatni az özvegy, saját traumatikus élményét próbálja a transzcendens segítségen túl (imádság, könyörgés, bibliaolvasás) egy anyagszerűbb, megfoghatóbb tevékenységbe, az írásba becsatornázni s azon keresztül feloldani. Menyhért Anna szerint

„... a trauma akkor válik irodalmi értelemben elmondhatóvá, ha kialakul az ehhez szükséges irodalmi nyelv. Ez a nyelv nem elfedi a traumát, nem hallgat róla, hanem színre viszi a törést, azt, hogy a trauma előtti nyelv alkalmatlan a trauma elmondására, s ugyanakkor azt is megmutatja, hogy a szakadásnak az új nyelvben látszania kell, mert múlt és jelen csak így kerülhet benne újra kapcsolatba.”⁵⁸

⁵⁶ 1770-86. között mindössze 153 fő végzett bábaképző tanfolyamot a nagyszombati, majd Budára helyezett egyetemen. Az első magyarországi bábainstrukció 1745-ben jelent meg, s bár tisztiorvos előtti vizsgához köti a bábamesterség gyakorlását, a képzést csak később szervezik meg igazán. A nagyszombati egyetem orvosi képzésének elindítása a század '70-es éveiben történik. Erdélyben csak 1809-től indul okleveles bábaképzés. KAPRONCZAY 2007, 106–108.

⁵⁷ BETHLEN 1984, 22. (28-as bejegyzés).

⁵⁸ MENYHÉRT 2008, 25.

Ha szakadást keresünk az *Önéletírás* nyelvében, beszédes lehet az a tény, hogy az elbeszélhetetlenségre⁵⁹ utaló „ki nem írható” szintagma a 107. részben bukkan fel először, Bethlen szeretett második férjének elvesztése kapcsán: „...fennjáró sínlődése után ötönapos fekvése közt igen szép készüllettel, mindvégig való szólással, énmellőlem elvevé, ki nem írható keserűségemre.”⁶⁰ Ettől kezdve aztán hatszor fordul elő a kifejezés különböző értemben: jelenti az Úr irgalmának leírhatatlanságát (199), a betegség elviselhetetlenségének fájdalmát (201), árvízi károkat (209), Isten elbeszélhetetlen jótéményeit (melyhez rögtön társítja a „hasznos nagy keresztet” is) (214), végül az anyagi gondokra vonatkoztatva látjuk viszont a kifejezést (219). Nehéz szabadulni a gondolattól, hogy a védelmező férfi halála után a csapások egyszerre elmondhatatlanná válnak. Megváltozik az Istenhez való szólás hangja is: míg első családjának elvesztésében Isten bölcs döntése (a vallásbeli ütközés felszámolása) van jelen, addig a második család elvesztésekor először egy már-már lázadó, kérdező, okokat firtató hang szólal meg, ami végül átvált egy a próbatételekért és a hozzájuk adott isteni erőért való hálaadó szólamra. Ugyanakkor éppen a második család elvesztésének sokkja teremti meg a keretet az egész életet traumatizáló első házasság értelmezéshez (136-163). A szöveg traumaszöveggé váló olvasása felé visz Nagy Márton Károly gondolata is:

„De a szöveg többszólomásága egyszerre tükrözi azt is, hogy a megértés a szövegalkotással összefonódva zajlik, és hogy a szöveg, mint a megértés folyamatának eszköze és terepe, úgy tudott sikeres lenni, hogy részben megőrizte a történetmondás eredeti szólamait. A későbbi sikeres megértésnek, az átélt válságtapasztalatok az ön- és istenképbe való beépítésének előfeltétele a korábbi beszédmódok rekonstruálása és értelmezése, és éppen nem ezek elhallgatása, feloldása.”⁶¹

Az átélő és az emlékező én egymással váltakozó szólamai biztosítják azt a személyességet, folyamatosan jelen lévő erős érzelmi terhelést, ugyanakkor velük egyidejűleg a szenttelenséget és bizonyos fokú distanciát is, ami egyaránt tetten érhető a szövegben.⁶²

A pietista özvegy számára a vallás nem valamiféle külső ideológia, hanem immanens valóság, éppúgy része önidentitásának, mint egy nyugati kultúrában élő modern nő számára a saját teste feletti önrendelkezés biztos tudata. Azáltal, hogy vallása ellenében kényszerítik házasságra, házasságra, mely egyben vallásközösség kellene legyen, megfosztják őt cselekvőképességétől, integritástudatától. Esettanulmányok számolnak be arról, hogy amennyiben ezt a tudatot megbontja valami, ha a nőt például szexuálisan bántalmazzák, s világra hozza az erőszaktevő gyermekét, sajátosan ambivalens viszonyt alakít ki vele. Az idegenségérzet, irtózás, sőt gyűlölet, a szoptatásra

⁵⁹ Az elbeszélhetetlenséggel kapcsolatban érdekes az *Önéletírás* szövegét összevetni Bod Péter búcsúversével, amely nagyvonalúan elsiklik az életrajzban pokolként ábrázolt első házasság és annak vallásháborúi felett, noha az özvegy jogi nehézségeire második férjének családja kapcsán nem mulaszt el pár mondattal kitérni. Mintha a felemás házasság tabu volna a halottról való megemlékezéskor: „Ez házasságban van egy illő kedves pár, / Mellynek el-válnia volna igen nagy kár, / Mellyet tart szeretet mint erős gyémánt zár, / Háborgás gyűlölség innen távul-is jár. / Mindenben egyéznek; tsak egyben nem lehet, / Lelki esméreten erőt más nem vehet, / Két vallásban vagynak;erről Isten tehet, / Reménlik dőlgoakat, így-is jóra mehet,” Bod 1922, 541.

⁶⁰ BETHLEN 1984, 61. (104-es bejegyzés)

⁶¹ NAGY Márton Károly 2011, 701.

⁶² vö. MENYHÉRT 2008, 7.

való képtelenség ugyanúgy előfordul, mint a túlkompensáló szeretet, azzal a mögöttes szorongással, hogy a bántalmazott nem képes jó anyja lenni gyermekének.

Bethlen Kata ellen is erőszakot követnek el, hisz számára az idegen vallású férjjel való testi egyesülés éppolyan aktus, mint a nemi erőszak. A tünetek is hasonlóak: jelen van az idegenség érzet éppúgy, mint a túláradó anyai szeretet, s ennek több megnyilvánulását is olvashatjuk az *Önéletírás*ban. A grófnő első szülése ikerszülés: ami különös módon lehetővé teszi számára, hogy megossza az ambivalens érzelmeket két fiúgyermek között: Sámuelre rávetíti református énjét, felmagasztalja, isteníti a nyakas kálvinista fiút, míg Pált simulékony pápistának ábrázolja. Ebből a könyörtelen, traumatizált logikából következik, hogy az anya boldog, mikor az Isten éppen a kedvenc protestáns érzelmű(ként látott és láttatott) Sámuelt veszi magához kétéves korában.⁶³ Gyermeüket megszőlő, megerőszakolt nőknél előfordul, hogy a gyermeket kisajátítják, az erőszaktevő apa összes vonásaitól megtisztítva, mintegy saját hasonmásuknak tekintik, hogy minden, a traumára emlékeztető vonást kitöröljenek az anya-gyermek relációból. Ennek ellenkezője is előfordul, mikor az anya képtelen ránézni a gyermekre, mert minden egyes vonásában az agresszort látja. Bethlen Kata esetében ehhez a jelenséghez illő különös hasonlóságot figyelhetünk meg az ikrek már említett megosztásával, amennyiben Pál, a túlélő a(z apai) katolikus, míg Sámuel, aki sosem nőhet fel, a (z anyai) református vallás elkötelezett híveként jelenik meg az anyai tudatban.

Zárszó

Árva Bethlen Kata élettörténete igazi herstory a 18. századból: egy arisztokrata asszony lélekben, szellemben erős próbál lenni egy életen át, miközben teste fokozatosan, egészen fiatal korától törekszik megbosszulni a lelki gyötrelmeket. Olyan nő, akinek van teste, s aki hangot is talál ennek a testnek. Magda van der Ende a '90-es évek végén egy különös fát talál az özvegy egykori rezidenciája előtt, melynek koronája a földben, gyökerei az égbe nyúlnak, fentről táplálkozik.⁶⁴ Ez a fa Bethlen Kata, kit felfordult élete anyaghoz is, szellemhez is köt. Anyaként éppoly ambivalens jelenség, mint az anyaság fogalma maga, élete úgy áll fel, mint egy traumatörténet, melynek értelmezésére főszereplője folyamatos kísérleteket tesz, szövegeket sző és szövegetek mintáz, s meg nem szűnő hangon arról mesél, hogyan élnek nők a 18. században, hogyan alkotnak, szűlnek, teremtenek és temetnek, s arról, hogy van hová visszanyúlni, ha későbbi nőíróinknak elődöket keresünk. A Petróczi Éva versében előbukkanó borostyán megőrizte a pillangó nagyasszonyt, az imába merülő halálfejes lepkét és történetét.

„Pillangó-nagyasszony / borostyánba zárva, / Sárga borostyánba, / tajtékos gyászába. / Madár ha zengeni / Szállott ablakába / cifraság-bolondság — / kővel hajigálta. / Halálfejes lepke / fekete

⁶³ Vö. „Another told me, ‘They say, ‘Be grateful you’ve got a beautiful baby.’ But – I’ve never said this to anyone before – I’d rather my baby had died than I’d have to go through that.” és a már idézett: „... az én Istenem végye el énelőlem, minekelőtte a jó és gonosz között választást tudna tenni...” KITZINGER 2006, 123.

⁶⁴ ENDE 1998, 221.

imával / Fohászzkodott sírván / örök árvaságban. / Árvaság köntösét / korán felöltötte, / irgalmatlan Isten / országot fölötte.”⁶⁵

Bibliográfia

- APOR PÉTER 1972. *Metamorphosis Transsylvaniae*. Magyar Helikon, Budapest.
- BADINTER, Elizabeth 1980. *Mother Love. Myth and Reality*. MacMillan, New York.
- BEAUVOIR, Simone de 1969. *A második nem*. Gondolat, Budapest.
- BELLÁGH Rózsa. 2007. „A jó és bölcs asszony» a 18. századi halotti beszédekben.”: FÁBRI Anna – VÁRKONYI Gábor (szerk.): *A nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok*. Argumentum, Budapest, 211–226.
- BESSENYEI György 1777. *Anyai oktatás*. Vaingand, Pest.
- BETHLEN Kata 1922. „Levelek”: SZÁDECZKY KARDOSS Lajos (szerk.): *Széki Gróf Teleki József özvegye Bethleni Bethlen Kata grófnő irásai és levelezése*. I. kötet. Grill, Budapest, 223–516.
- BETHLEN Kata 1984. *Önéletírás*. Szépirodalmi, Budapest.
- BOD Péter 1922. „Tiszta, fényes drága bíbor.”: SZÁDECZKY KARDOSS Lajos (szerk.): *Széki Gróf Teleki József özvegye Bethleni Bethlen Kata grófnő irásai és levelezése*. II. kötet. Grill, Budapest, 535–552.
- Derrida, Jaques 1997. *Ki az anya?* Ford. Boros János, Csordás Gábor, Orbán Jolán. Jelenkor, Pécs.
- ENDE, Magda van der 1998. „Bethlen Kata.”: DÁNIELISZ Endre et al (szerk.). *Erdélyi Pantheon*.
- GIDE, André 1929. „A nők iskolája.” Ford. GYERGYAI Albert: *Nyug* 13, 7–23.
- JONES, Ann Rosalind. 1981. „Writing the Body. Toward an Understanding of «L'Écriture Feminine» Author(s).”: *Feminist Studies* 2, 247–263.
- KAPRONCZAY Katalin 2007. *Orvosi művelődés és egészségügyi kultúra a XVIII. századi Magyarországon*. Semmelweis, Budapest.
- Keresztyéni gázdalkodásának jutalmát ama' mennyei sáfárnak kezéből el-nyert igaz Polyxena... 1775. *Református Kollégium Nyomdája, Kolozsvár*.
- KITZINGER, Sheila 2006. *Birth Crisis*. Routledge, London.
- KRISTEVA, Julia 2011. „Reading The Second Sex Sixty Years Later.”: *philoSOPHIA* 1, 137–149.
- LÁSZLÓ Zsófia, V. 2008. „Daniel Polixéna, a «Magyar Minerva». Egy 18. századi nemesasszony élete és példája a halotti beszédek tükrében.”: *Sic Itur ad Astra* 19, 149–176.
- LÁSZLÓ Zsófia. 2007. „«Asszony-népnek meg-kivántató tudomány...». Női életvezetési tanácsadókönyvek a 18. századi Magyarországon.”: FÁBRI Anna – VÁRKONYI Gábor (szerk.): *A nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok*. Argumentum, 227–245.
- MENYHÉRT Anna 2008. *Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom*. Anonymus–Ráció, Budapest.
- Művelődéstörténeti vázlatok*. 1. kötet. Mentor, Marosvásárhely, 221–229.

⁶⁵ PETRŐCZI 1990, 17–18.

- NAGY Márton Károly. 2011. „A példázattá írt élet. Szempontok Bethlen Kata Önéletírásának elemzéséhez.”: ItK 6, 689-705.
- NAGY Zsófia Borbála 2001. „Asszonyok «árnyék képe». Nőkérdés a XVIII-XIX. századi halotti beszédekben.”: It. 1, 23–41.
- NÉMETH László 1981a. „Sziget Erdélyben.”: Regények, tanulmányok, Szépirodalmi, Budapest, 927–964.
- NÉMETH László 1981b. „Árva Bethlen Kata.”: Szerettem az igazságot. Drámák 1931–1955. Magvető – Szépirodalmi, Budapest, 619–671.
- PALOTAY Gertrud 1940. „Árva Bethlen Kata fonalas munkái”: Erdélyi Tudományos Füzetek 117. Cluj-Kolozsvár.
- PETRŐCZI Éva. 1990. Képes beszéd. Válogatott versek. Dovin Művészeti Kft., Budapest.
- S. SÁRDI Margit, 1985. „Petrőczy Kata Szidónia és a pietista nőeszmény”: A nő az irodalomban. A Magyar Irodalomtörténeti Társaság zalaegerszegi vándorgyűlése. 1984. május 4–6. Zala Megyei Könyvtár, Zalaegerszeg, 28–49.
- S. SÁRDI Margit, 2002. „Lánykérés, házasság, szerelem.”: Ámor, álom és mámor. A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete. Tudományos konferencia. Sátoraljaújhely, 1999. május 26–29. Universitas, Budapest, 49–66.
- SCHÖPFLIN Aladár. 1912. „Kaffka Margit”: Nyug 24, 936–944.
- TARNÓC Márton. 1985. „Régi magyar asszonyok – régi magyar műveltség”: A nő az irodalomban. A Magyar Irodalomtörténeti Társaság zalaegerszegi vándorgyűlése, 1984. május 4–6. Zala Megyei Könyvtár, Zalaegerszeg, 8–25.
- THURER, Shari. 1994. The Myths of Motherhood. How Culture Reinvents the Good Mother. Penguin, New York.
- WESZPRÉMI István. 1760. A' Kisded Gyermeknek nevelésekről való rövid Oktatás, Kolozsvár.
- WHITBECK, Caroline 1984. „The maternal instinct.”: TREBLICOT, Joyce – TOTOWA, N.J. (szerk.): Mothering, Essays in Feminist Theory. Rowman & Allanheld, 185–192.
- WOLLSTONECRAFT, Mary 1792. A Vindication of the Rights of Woman: with Strictures on Political and Moral Subjects. Boston.